

Educació i societat turística a les Illes Balears. L'impacte de l'economia de serveis turístics en l'abandonament educatiu prematur

Joan Amer Fernàndez

RESUM

Les societats i economies turístiques presenten alts índexs d'abandonament educatiu postensenyament obligatori. La costa mediterrània de l'Estat espanyol i les illes Balears i Canàries són exemples de societats turístiques amb aquesta problemàtica. La majoria de les economies turístiques necessiten un mercat de treball poc qualificat i això suposa un important focus d'atracció de mà d'obra, també entre la població escolar més gran de setze anys. Aquest fenomen és especialment detectable entre la població dels municipis costaners o zones turístiques. S'analitza l'estat de la qüestió a les Illes Balears, exemple o estudi de cas que conté elements paradigmàtics extrapolables a altres societats o economies turístiques. En primer lloc, es porta a terme un diagnòstic sobre les característiques de l'abandonament educatiu a les Illes Balears i una aproximació al mercat de treball turístic illenc. En segon lloc, s'avaluen les polítiques públiques educatives existents per combatre l'abandonament. En tercer i darrer lloc, s'analitzen les propostes de polítiques per millorar el disseny i la implementació dels programes contra l'abandonament. Els principals resultats apunten a la necessitat d'establir un marc per a la definició, el disseny i la implementació de les polítiques contra l'abandonament, que permeti polítiques a llarg termini, que incorpori l'obligatorietat de contractar persones titulades, que faciliti l'augment de la formació durant la crisi i que incorpori actuacions perquè les famílies estiguin en el centre del procés educatiu.

Paraules clau: abandonament escolar, turisme, mercat de treball, polítiques públiques.

RESUMEN

Las sociedades y economías turísticas presentan altos índices de abandono educativo post-obligatorio. La costa mediterránea del Estado español y las islas Baleares y Canarias son ejemplos de sociedades turísticas con esta problemática. La mayoría de las economías turísticas necesitan un mercado de trabajo poco cualificado y esto supone un importante foco de atracción de mano de obra, también entre la población escolar mayor de dieciséis años. Este fenómeno es especialmente detectable entre la población de los municipios costeros o zonas turísticas. Se analiza el estado de la cuestión en las Islas Baleares, ejemplo o estudio de caso que contiene elementos paradigmáticos extrapolables a otras sociedades o economías turísticas. En primer lugar, se realiza un diagnóstico sobre las características del abandono educativo en las Islas Baleares y una aproximación al mercado de trabajo turístico isleño. En segundo lugar, se evalúan las políticas públicas educativas existentes para combatir dicho abandono. En tercero y último lugar, se analizan las propuestas de políticas para mejorar el diseño y la implementación de los programas contra el abandono educativo. Los principales resultados apuntan a la necesidad de establecer un marco para la definición, el diseño y la implementación de las políticas contra el abandono, que permita políticas a largo plazo, que incorpore la obligatoriedad de contratar personas tituladas, que facilite el aumento de la formación durante la crisis y que incorpore actuaciones porque las familias estén en el centro del proceso educativo.

Palabras clave: abandono educativo, turismo, mercado de trabajo, políticas públicas.

I. INTRODUCCIÓ

Turisme i educació, com a economia i sistema escolar i formatiu, estan altament imbricats. L'objectiu del capítol és documentar i analitzar l'impacte del model turístic en les taxes educatives per al cas de les Illes Balears. Acotarem principalment l'anàlisi al binomi mà d'obra/abandonament educatiu. El mercat de treball està molt relacionat amb l'abandonament educatiu prematur (Feito 2009; Pascual i Ballester 2010). En l'actual context socioeconòmic de crisi financera i el seu impacte en el mercat laboral, l'economia de les Balears té problemes per incorporar els joves amb qualificacions més baixes. Això constitueix un canvi de tendència en la mà d'obra de la comunitat autònoma, amb una trajectòria d'èpoques de plena ocupació i que ara es troba amb taxes d'atur del 20,3% (taxa mitjana anual de 2010 segons l'Enquesta de Població Activa <www.ine.es>).¹ Feito (2009) afegeix que la crisi comporta itineraris de retorn a l'àmbit educatiu per part dels joves. Per últim, Pascual i Ballester (2010) assenyalen que l'abandonament educatiu ve acompanyat per la polarització social de les trajectòries entre els joves amb qualificació més alta i els menys qualificats, en la línia de la societat dual que apuntà Galbraith (1992) (vegeu també Fernández Enguita 2004).

El desenvolupament del turisme de masses a les Illes Balears ha estat un catalitzador de la modernització social de l'arxipèlag (Picornell 1989). Això comporta una via específica de modernització, fruit de les característiques de l'activitat econòmica turística (Ballester 2006). A més, a cada una de les illes l'evolució social ha presentat trets diferents, també a causa de les configuracions socials de l'època preturística a cadascuna (Amer 2006).

Conjuntament al pes més gran o més petit del turisme de masses com a agent de desenvolupament econòmic i actor per al canvi i la modernització social, cal incorporar altres agents de canvi social. La transició envers una societat més urbana, l'expansió dels mitjans de comunicació, la modernització educativa –o augment dels nivells educatius– i, a les dues darreres dècades, la globalització en totes les seves dimensions determinen també els processos o maneres en què es produeix la modernització i el canvi social a les societats turístiques (Mazón 2001; Sharpley 2003).

La modernització social està molt vinculada a la modernització educativa. Segons Ballester (2006), els canvis en l'estructura social de les Illes Balears vénen acompanyats d'un desenvolupament molt important del sector educatiu. Si observem l'evolució de les taxes d'analfabetisme a les Illes Balears i a Espanya, veurem que la modernització educativa ja es produeix al llarg del segle XX i, per tant, ja està en marxa en el moment de l'inici de la modernització econòmica associada al Pla d'Estabilització franquista de 1959. En el cas de les Illes Balears, abans que comenci el *boom* turístic a la dècada dels seixanta, la modernització educativa ha aconseguit baixar els nivells d'analfabetisme, entre 1900 i 1950, del 77% al 16% (vegeu la Taula 1).

¹ Segons l'Enquesta de Població Activa, el percentatge d'atur el primer trimestre de 2011 puja al 25,3% (www.ine.es). Per entendre la diferència de percentatge, cinc punts de distància, cal tenir present la important estacionalitat del mercat de treball turístic. D'altra banda, segons la Conselleria de Treball del Govern de les Illes Balears, la xifra d'aturats a final de 2010 és de 82.626 persones (dades del Servei d'Ocupació de les Illes Balears, SOIB, obtingudes a <www.ibestat.cat>).

QUADRE I. TAXES D'ANALFABETISME ENTRE POBLACIÓ MÉS GRAN DE SETZE ANYS, SEGONS CENS

	Espanya	Balears
Cens de 1900	63,78%	77,03%
Cens de 1950	14,24%	16,01%
Cens de 2001	2,53%	2,04%

Font: Ballester (2006), a partir de dades de l'INE i l'IBESTAT

El desenvolupament del turisme de masses impacta sobre la modernització educativa a les Illes Balears. A l'equació entre turisme, educació i modernització social, de la mateixa manera que es pot parlar d'una via balear d'inserció en l'economia capitalista europea, primer, i global, després (Murray 2011), podem parlar d'un model educatiu «balear» o «balearitzat». Aquest model educatiu es caracteritza per alts índexs de fracàs escolar i abandonament educatiu. En canvi, els baixos nivells d'èxit acadèmic no han dificultat l'obtenció d'elevades taxes de desenvolupament i «prosperitat» econòmica (Estruch 2007; Oliver i Rosselló 2010).

El model «balearitzat» es caracteritza per uns elevats percentatges de creixement econòmic subministrats pel turisme que no han anat paral·lels amb els llindars educatius assolits per la societat balear. Els escenaris d'enriquiment fàcil i demanda de mà d'obra poc qualificada han comportat escenaris de desigualtat social i vulnerabilitat educativa (Pascual i Ballester 2010).

El capítol se centra en les polítiques contra l'abandonament educatiu per al segment d'edat de setze a vint-i-un anys. Són edats de transició entre el món educatiu i el món laboral d'un nombre significatiu de joves treballadors de les Illes Balears. Una part d'ells substitueixen l'itinerari educatiu per ocupacions en l'hoteleria i el turisme, d'aquí que s'analitzi també l'oferta d'ensenyaments professionals en aquesta branca. S'estudien els programes d'intervenció socioeducativa (PISE i ALTER), els programes de qualificació professional inicial (PQPI i CAPI),² els cicles formatius i d'altres ensenyaments professionals. Igualment es fa referència a l'educació per a adults, per conèixer els itineraris de retorn (Adame i Salvà 2009).

No s'indagarà aquí ni en la formació ocupacional ni en la formació contínua portades a terme pel Servei d'Ocupació de les Illes Balears (SOIB) i per altres institucions. S'estudiarà en futures ampliacions de la present investigació. Tampoc no es farà referència a l'abandonament universitari ni als estudis universitaris de Turisme, perquè el capítol té com a objecte d'estudi les persones que abandonen els estudis per ocupar llocs de treball en segments poc qualificats del turisme i la construcció (per diversos motius, perquè volen fer la transició al món adult, perquè desitgen sortir de la institució escolar... (Adame i Salvà 2009)). Els ensenyaments professionals,³ que podrien retenir aquest alumnat a l'itinerari educatiu, aporten les competències més idònies per al segment laboral en què molts d'aquests joves s'incorporen. A més, és possible que un nombre rellevant de l'alumnat

² PQPI: programes de qualificació professional inicial. CAPI: cursos d'aprenentatge professional inicial.

³ Els ensenyaments professionals inclouen els programes de qualificació professional inicial.

que protagonitza l'abandonament i s'incorpora al mercat laboral no tengui els estudis universitaris entre els seus objectius futurs.

2. LA PERSPECTIVA EDUCATIVA. EDUCACIÓ I SOCIETAT TURÍSTICA A LES ILLES BALEARS

Dels distints nivells en els quals es pot acotar la relació turisme-educació, s'estudia l'abandonament educatiu per veure fins a quin punt aquest és reflex de l'impacte del turisme (especialment del mercat de treball turístic) sobre les trajectòries educatives. A la literatura acadèmica internacional i nacional que analitza l'impacte del turisme en l'educació i en els nivells educatius, cal destacar Wall i Mathieson (2006), Thrane (2010), Calero (2006) i Hernández (1996). A l'àmbit de les Illes Balears, cal fer referència a March (1989), Oliver (2003), Rosselló (2003), Ramos [et al.] (2004), Ballester (2006), Mulet [et al.] (2008), Adame i Salvà (2009), Riera i Aguiló (2009) i Oliver i Rosselló (2010).

En primer lloc, es defineix l'abandonament escolar i l'educatiu, s'expliquen les seves diferències i s'exposa per què optam per l'últim per definir la problemàtica. En segon lloc, s'analitzen les taxes d'abandonament educatiu a les Illes Balears i es comparen amb la resta de les comunitats autònomes, especialment amb les comunitats més turístiques. En tercer lloc i últim, s'apunta que en les primeres etapes de l'ensenyament primari ja es detecten símptomes de fracàs escolar a les Illes Balears, cosa que no succeeix amb la mateixa intensitat en les altres comunitats turístiques. Cal incorporar una anàlisi multidimensional a la problemàtica de l'abandonament educatiu prematur i no apuntar exclusivament a la pressió del mercat de treball turístic com a causa de l'abandonament.

La Comissió Europea defineix el concepte «abandonament escolar prematur» com el que engloba les distintes formes d'abandonament de l'educació i la formació abans d'acabar el segon cicle d'ensenyament secundari o el seu equivalent en formació professional (Comissió Europea 2011). Fernández Enguita [et al.] (2010) acoten i matisen la definició d'«abandonament escolar prematur» per a Espanya:

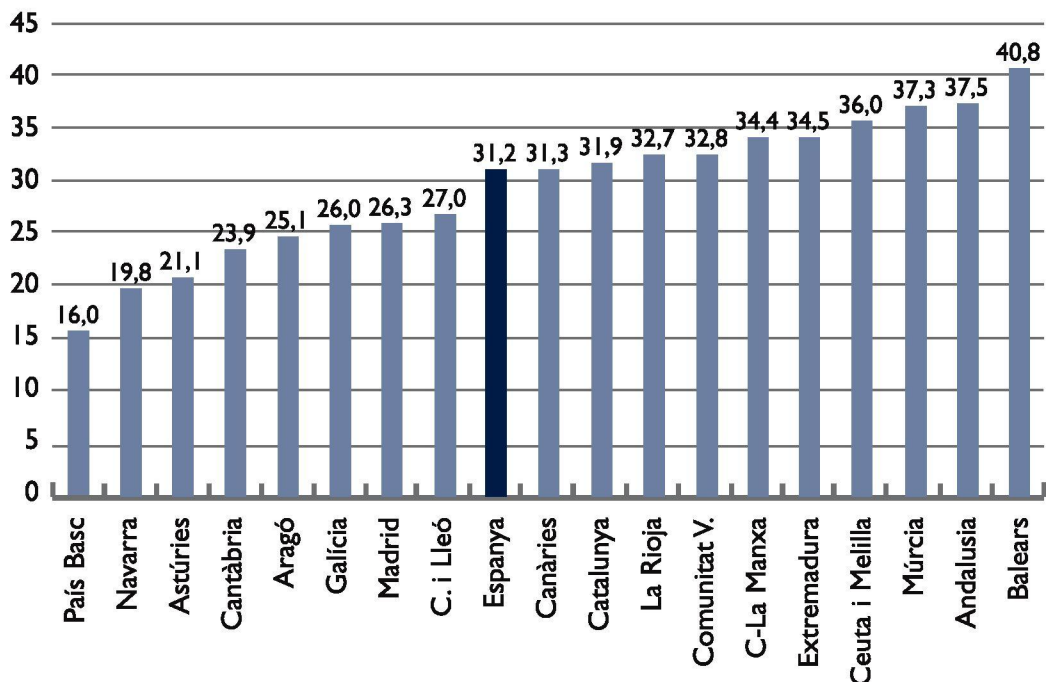
«En el sentit més ampli, *abandonament* seria el cas de tots els alumnes entre divuit i vint-i-quatre anys que no han completat qualche tipus d'educació secundària postobligatòria, reglada i ordinària, que, en el cas espanyol, vol dir o el batxillerat o els cicles formatius de grau mitjà» (Fernández Enguita [et al.] 2010: 19).

Fernández Enguita [et al.] (2010) determinen que l'indicador de l'abandonament escolar entre divuit i vint-i-quatre anys és més afinat que el de la taxa d'escolarització als divuit anys, perquè pot recollir les xifres dels joves que tornen al sistema educatiu després d'haver-lo abandonat. A més, afegeixen una explicació sobre l'ús a Espanya de l'etiqueta abandonament *educatiu* –etiqueta que utilitzam en aquest article– en lloc d'abandonament *escolar*. L'etiqueta *educatiu* comporta la inclusió dels que assisteixen a programes de formació que no són pròpiament escolars segons els estàndards de la Unió Europea (Fernández Enguita [et al.] 2010). És el cas dels programes de qualificació professional inicial (PQPI) de les distintes conselleries d'educació autonòmiques i els tallers i cursos de formació proposats per les conselleries de treball. Aquí s'adopta el terme *abandonament educatiu prematur* perquè recull més bé les característiques de l'abandonament a les Illes Balears, a causa de la densitat de programes PQPI i tallers ocupacionals existents per combatre l'abandonament, així com el volum d'alumnes en aquests programes i tallers

(2.268 alumnes en programes de qualificació professional inicial el 2010-2011 –Direcció General de Formació Professional i Aprenentatge Permanent 2011). En qualsevol cas, tenim present l'inconvenient que suposa que aquests programes siguin computats per la UNESCO com a polítiques per a l'ocupació, no com a polítiques contra l'abandonament. Els alumnes que participen en programes de preparació per a l'ocupació són computats per aquesta institució internacional com a abandonament escolar.

Per parlar de les xifres i la realitat de l'abandonament educatiu, hem de veure com es construeix el debat al voltant d'aquesta problemàtica. L'any 2010, la presidència de la Comissió Europea estableix l'Estratègia Europa 2020 (Comissió Europea 2010). Es tracta d'una estratègia de creixement econòmic per al conjunt de la Unió Europea. Entre els seus objectius prioritaris inclou situar l'abandonament escolar prematur per davall el 10% per a l'any 2020. A la Taula 2 es pot observar que Espanya (31,2% d'abandonament) i les Illes Balears (40,8%) es trobaven el 2009 molt lluny de l'objectiu del 10%. A més, en aquest any, Espanya presenta a l'àmbit europeu la tercera pitjor taxa d'abandonament escolar, només superada per Malta i Portugal (Comissió Europea 2011). També per a aquest any es vol situar el percentatge dels titulats superiors per damunt del 40% (Comissió Europea 2010). L'Estratègia Europa 2020 hereta els objectius de la cimera de Lisboa de la UE l'any 2000, que ja determinà com a objectiu posicionar, en aquest cas per al 2010, el percentatge d'abandonament per davall del 10%.

GRÀFIC 2. ABANDONAMENT EDUCATIU PREMATUR PER COMUNITATS AUTÒNOMES: PERCENTATGE DE POBLACIÓ DE DIVUIT A VINT-I-QUATRE ANYS QUE NO HA COMPLETAT EL NIVELL D'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA 2A ETAPA I NO SEGUEIX CAP TIPUS D'EDUCACIÓ-FORMACIÓ. ANY 2009

Font: Dades i xifres curs escolar 2010-2011. Ministeri d'Educació i Ciència, a partir de l'Enquesta de la Població Activa de l'INE

En la comparació amb les altres comunitats turístiques, Andalusia, Catalunya, Canàries i la Comunitat Valenciana (les que tenen el volum més gran de turistes i places turístiques –INE 2011), només Andalusia (en segona posició, darrere les Illes Balears) presenta un percentatge similar (37,5%), encara que tres punts per davall de la xifra balear. Una comunitat cada vegada més turística com Múrcia les segueix de prop en tercera posició.

D'altra banda, en la configuració de l'abandonament educatiu intervenen decisivament les lleis d'educació, especialment la LOGSE de 1990, que estableix l'escolarització obligatòria fins als setze anys. Sobre això, Fernández Enguita [et al.] (2010) afirmen:

«Tant si es vol veure com si no, un dels objectius de les successives reformes educatives és retenir a les aules, per la força de la llei, un bon nombre d'alumnes que, d'altra manera, ja les haurien abandonat. Queda clar que s'ha fet *pel seu bé*, però això no garanteix que ells ho vegin així. El que sí que podem afirmar amb seguretat és que la darrera institució basada en el reclutament s'enfronta ara a un públic més ampli i, dins d'aquest públic, a un sector més disconforme que mai a ser sotmès a una condició d'adolescència forçosa, a una activitat intel·lectual que no li interessa, a una disciplina que no aguanta, a un tracte que no suporta i a un retard en la seva incorporació al mercat de treball i, en general, a la vida adulta». (Fernández Enguita [et al.] 2010: 171).

En aquest sentit, i per al cas de les Illes Balears, les dissonàncies que pot percebre l'alumnat entre, d'una banda, la formació necessària per incorporar-se a un mercat de treball turístic poc qualificat i, d'altra, els requisits que els demanen en la seva etapa escolar, poden estar a l'arrel de les causes de l'abandonament educatiu. Aquí també influeixen de manera decisiva les trajectòries laborals familiars, especialment quan aquestes es produeixen en l'àmbit de la mà d'obra no qualificada requerida en els serveis turístics (Adame i Salvà 2009).

Per entendre les altes taxes d'abandonament, Fernández Enguita [et al.] (2010) argumenten que també cal tenir present com s'han redefinit els objectius escolars en relació a la transició a la vida adulta i l'accés al mercat laboral: s'han substituït els aprenentatges en el mercat laboral i l'èxit escolar en la secundària obligatòria és determinant per poder accedir a ensenyaments professionals.

El fracàs escolar i l'abandonament poden estar forjant-se al llarg dels anys i per això és necessari adoptar una perspectiva històrica o longitudinal. Les Illes Balears es troben en el grup de comunitats amb més alumnes repetidors en els diferents cicles d'educació primària (vegeu la Taula 3): és la tercera a segon curs, la primera a quart curs i la segona a sisè curs, empatada amb Aragó. Pel que fa a la comparació amb comunitats turístiques, aquestes presenten percentatges més baixos d'alumnat repetidor, amb l'excepció de la Comunitat Valenciana a sisè curs (7,6%), que també es troba en el grup de davant, encara que a distància de les Illes Balears (9,1%).

QUADRE 3. PERCENTATGE D'ALUMNAT REPETIDOR D'EDUCACIÓ PRIMÀRIA EN EL DARRER CURS DE CADA CICLE, PER COMUNITAT AUTÒNOMA

	Segon curs	Quart curs	Sisè curs
TOTAL	4,6	4,5	5,9
Andalusia	6,0	5,4	6,9
Aragó	6,8	7,5	9,1
Astúries	4,9	3,9	5,3
Illes Balears	6,7	6,9	9,1
Canàries	6,3	5,4	7,0
Cantàbria	3,5	3,6	4,1
Castella i Lleó	6,6	6,4	8,6
Castella - la Manxa	6,9	6,3	7,8
Catalunya	1,6	1,2	1,5
C. Valenciana	3,5	4,2	7,6
Extremadura	4,7	4,5	5,8
Galícia	3,9	4,1	3,4
Madrid	4,9	4,8	6,3
Múrcia	2,6	5,5	7,7
Navarra	3,3	3,0	3,1
País Basc	3,5	3,7	3,9
Rioja (La)	3,6	2,9	4,2
Ceuta	6,5	6,2	10,1
Melilla	4,5	5,8	4,4

Font: Las cifras de la educación en España. Edición 2011. (Ministeri d'Educació)

Aquests percentatges a l'etapa primària afegixen una altra línia interpretativa (encara per explorar) a la problemàtica del fracàs i l'abandonament escolar, perquè aquests retards es produeixen amb molta antelació als escenaris d'abandonament per incorporació al mercat laboral (Fernández Enguita [et al.] 2010). En qualsevol cas, cal incorporar tot seguit les xifres d'alumnat estranger present a les aules, perquè tal vegada pot ajudar a matisar aquesta línia interpretativa. L'alumnat estranger pateix recol·locacions freqüents en cursos inferiors a la seva edat segons la seva adaptació. Les Illes Balears presenten el segon percentatge més alt (16,6%) d'alumnat estranger escolaritzat a educació primària, només una dècima per darrera de la Comunitat de Madrid (MEC 2010a).

3. LA PERSPECTIVA LABORAL. L'IMPACTE DEL MERCAT DE TREBALL TURÍSTIC EN L'EDUCACIÓ

Els objectius d'aquest apartat són dos: primer, dibuixar les principals característiques del mercat laboral de les Illes Balears, tot posant l'accent en la seva composició principalment turística i, segon, descriure l'impacte del mercat de treball turístic en l'educació i la formació.

Des de l'economia de l'educació, Calero (2006) indica que la població jove de les comunitats autònomes mediterrànies com Múrcia, la Comunitat Valenciana, les Illes Balears i Catalunya tenen una probabilitat més gran d'accedir més prest al mercat laboral i abandonar la seva educació:

«El mercat de treball a aquestes comunitats (Múrcia, Comunitat Valenciana, Illes Balears i Catalunya) permet als joves incorporar-se més prest –sobretot, homes– a llocs de treball, essencialment del sector serveis, fet que incrementa el cost d'oportunitat dels estudis i desincentiva la continuïtat en aquests» (Calero 2006: 21).

També des de l'economia de l'educació, i incidint en la línia de Calero (2006), Oliver i Rosselló (2010) exposen que les característiques de la societat turística i el mercat de treball balear suposen un impacte rellevant en els nivells educatius de les Illes Balears. D'acord amb aquests autors, la demanda de treballadors d'escassa qualificació per part del mercat laboral determinaria que els incentius de la població més jove per estudiar nivells postobligatoris fossin més baixos.

A la Taula 4 s'inclouen les deu ocupacions més demandades per gènere. Les dades aportades constaten la demanda de treballadors poc qualificats. Es tracta de les ocupacions més contractades durant l'any 2009 i, per tant, ja són unes xifres en plena crisi econòmica.

QUADRE 4. LES DEU OCUPACIONS MÉS CONTRACTADES PER GÈNERE. ILLES BALEARS, 2009

Dones	Absoluts	%	Acumulat
Personal de neteja d'oficina i hotels	30.245	20,8	20,8
Cambrers, bàrmans i assimilats	20.990	14,4	35,2
Dependentes en tendes i magatzems	16.170	11,1	46,2
Cuineres i preparadores de cuina	5772	4,0	50,2
Auxiliars administratives en tasques d'atenció al públic	5143	3,5	53,7
Auxiliars d'infermeria	4009	2,8	56,5
Animadores comunitàries	3974	2,7	59,2
Taquígrafes i mecanògrafes	3379	2,3	61,5
Infermeres	2734	1,9	63,4
Recepcionistes	2319	1,6	65,0
Total deu ocupacions	94735	65,0	
Total contractació dones	145.759	100,0	
Homes			
Cambrers, bàrmans i assimilats	19.180	11,9	11,9
Picapedrers	18.239	11,3	23,2
Peons de la construcció d'edificis	11.564	7,2	30,4
Cuiners i preparadors de menjar	9115	5,7	36,0
Personal de neteja d'oficina i hotels	8023	5,0	41,0

continua

Peons del transport	5064	3,1	44,2
Dependents en tendes i magatzems	4593	2,8	47,0
Taxistes, conductors auto, furgoneta	3062	1,9	48,9
Vigilants, guardians i assimilats	2772	1,7	50,6
Peons indústries manufactureres	2661	1,7	52,3
Total deu ocupacions	84273	52,3	
Total contractació homes	161.206	100,0	

Font: CES (2010) a partir de dades del Servei d'Ocupació de les Illes Balears (SOIB)

Segons el Consell Econòmic i Social de les Illes Balears (CES 2010), els joves de la comunitat autònoma presenten un nivell més baix d'estudis universitaris i un nivell més alt d'estudis primaris. En el mercat laboral balear ha estat molt fàcil, a les darreres dècades, i fins a la present crisi, trobar un treball per al qual no es demana formació, d'acord amb el CES (2010). Tot i que a la llarga això implica precarietat laboral, estancament de les oportunitats de millora i d'estabilitat laboral (CES 2010).

Històricament, les Illes Balears presenten la taxa d'activitat més alta de l'Estat (CES 2010).⁴ En el context de la crisi, els sectors en què ha desaparegut més ocupació són els sectors de la construcció i els serveis (CES 2010). En conjunt, el mercat de treball balear presenta un elevat grau de dualitat laboral. D'una banda, trobam els treballadors amb un alt grau de qualificació i experiència, que tenen un contracte indefinit, un nivell salarial alt i formen part de l'empresa privada o de la funció pública. D'altra banda, trobam els treballadors amb baixa qualificació professional, que tenen contracte precari, amb una gran mobilitat, amb una contínua entrada i sortida del mercat de treball, amb salaris baixos, i amb una baixa protecció social (Bravo 2010).

A partir de l'anàlisi del CES (2010), les dues principals característiques de l'atur a les Illes Balears són, primera, la dificultat de reincorporació per als aturats de llarga duració (i tot i així és el percentatge més baix d'Espanya); i, segona, l'alta taxa d'atur entre els més joves de vint-i-cinc anys. Aquesta darrera dada es pot vincular al baix nivell formatiu que presenta aquesta franja d'edat i a la seva vulnerabilitat laboral en crisis econòmiques com la que estam patint.

L'any 2009, el nivell formatiu de tres de cada quatre joves de menys de trenta anys en atur és inferior a la secundària postobligatòria. En el cas dels homes, aquesta situació afecta el 81,09% i en el de les dones, el 69,03% (CES 2010). Si utilitzam la classificació internacional de nivell d'estudis, es pot veure que la població jove aturada es distribueix de la manera següent: un 28,74% amb estudis per davall dels corresponents a la secundària obligatòria; un 46,91% amb estudis corresponents a la secundària obligatòria; un 17,24% amb estudis corresponents a la secundària postobligatòria i un 7,09% amb estudis superiors (CES 2010).

Pel que fa al vincle entre turisme i mercat de treball, el *Llibre Blanc del Turisme a les Illes Balears* (Riera i Aguiló 2009) apunta que prop d'una tercera part dels treballadors balears afiliats a la Seguretat Social duen a terme qualche activitat laboral relacionada amb el sector turístic.

⁴ Taxa d'activitat: relació entre la població activa i la potencialment activa.

Riera i Aguiló (2009) defineixen uns factors principals que ajuden a explicar la relació entre el mercat de treball i l'activitat turística a les Illes Balears. Aquests serien:

- 1) *El factor històric*: el desenvolupament turístic de masses de la dècada dels seixanta s'inicia amb una mà d'obra no qualificada per a l'activitat turística i que adquireix coneixement a través de l'experiència.
- 2) *El factor de tipus de model turístic*: el turisme de masses de sol i platja descansa sobre l'estacionalitat i la producció a gran escala. Les característiques del model, amb salaris baixos i jornades intenses en temporada alta, comporta la incorporació de força de treball poc qualificada.
- 3) *El factor de l'atomització empresarial*. L'existència d'un gran nombre de petites empreses i autònoms dificulta, segons Riera i Aguiló (2009), la implementació de programes de formació contínua.

En l'explicació de les relacions entre formació i mercat de treball turístic, Miquel (2000) i Miquel i Reina (2001) afegeixen, des d'una perspectiva crítica, un factor de tipus antropològic. Segons aquests autors, en les polítiques de la mà d'obra, els empresaris mostren poc entusiasme en la millora de la formació dels seus empleats i estableixen relacions morals premodernes (de tipus agrarista) amb ells (Miquel i Reina 2001).

Ramos [et al.] (2004) varen fer un estudi dels nivells formatius dels treballadors en el sector de l'hoteleria. Segons l'estudi, els nivells formatius dibuixen dos grups: d'una banda, el grup d'estudis secundaris o de formació professional i, d'altra banda, el grup d'estudis primaris. El primer grup és el principal en les professions vinculades a l'administració, la direcció i la recepció de l'hotel. El segon grup és majoritari en la neteja de les habitacions, el menjador, el bar, la cuina i els serveis tècnics (Ramos [et al.] 2004).

El principal problema de la formació professional en turisme és la falta de demanda de titulació per part de qui contracta, l'empresariat turístic i els seus responsables de recursos humans (Ramos [et al.] 2004). Això succeeix de manera diferent en altres professions com, per exemple, la d'instal·lador d'electricitat o de llanterneria, professions en què cal acreditació. Un altre exemple són les professions vinculades als serveis sanitaris. Les xifres de matriculats en els cicles d'hoteleria i turisme són baixes en les zones turístiques,⁵ possiblement a causa, en part, de la falta de demanda de qualificació.

Les polítiques de formació professional en hoteleria i turisme són imprescindibles, perquè es tracta del segment del mercat de treball en què es necessita més mà d'obra, i mà d'obra qualificada. A les Illes Balears, en el curs 2008-2009, dels 4.789 matriculats en cicles formatius de grau mitjà (CFGM), 317 estaven matriculats en cicles d'hoteleria i turisme (6,6%). En els cicles formatius de grau superior (CFGS), eren 169 alumnes d'un total de 2.907 (un 5,8%) (CES 2010). Tres cursos després, el 2010-2011, i en ple context de crisi econòmica, el total d'alumnes en CFGM puja a

⁵ Entrevista responsable Direcció General de Formació Professional i Aprenentatge Permanent (31-maig-2011).
Entrevista responsable Departament d'Inspecció Educativa (7-juny-2011).

6.124, dels quals 430 (un 7,02%) són d'hoteleria i turisme, mentre que a CFGS són 186 d'un total de 3.641 (un 5,11%).

4. LA PERSPECTIVA DE LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES. ELS PROGRAMES CONTRA L'ABANDONAMENT EDUCATIU

Les conselleries d'Educació i de Treball dissenyen i implementen un ventall de polítiques públiques dirigides a combatre, primer, l'abandonament educatiu prematur i, segon, les deficiències en la formació de la mà d'obra del mercat de treball balear, especialment en aquest darrer cas, en la franja jove i en el sector turístic. Dins d'aquest ventall de polítiques, en aquest apartat ens centrarem en els programes contra l'abandonament educatiu desplegats per la Conselleria d'Educació. En concret, s'analitzen, en primer lloc, els programes de qualificació professional inicial (PQPI), els cursos d'aprenentatge professional inicial (CAPI) i els programes d'intervenció socioeducativa PISE i ALTER. En segon lloc, també es consulten les dades sobre l'ensenyament de persones adultes, tot intentant detectar si les xifres de matriculats han augmentat amb la crisi.

4.1. Els programes contra l'abandonament educatiu: PQPI/CAPI i PISE/ALTER

Els programes de qualificació professional inicial PQPI i CAPI es dirigeixen a alumnes en la franja d'edat de quinze a vint-i-un anys. Aquests programes tenen com a objectius: primer, facilitar que l'alumnat pugui continuar la seva formació; segon, connectar les necessitats del sistema educatiu i el productiu; tercer, proporcionar una formació pràctica en l'empresa –per familiaritzar-se amb la dinàmica del món laboral– i, quart, possibilitar l'obtenció del títol de l'educació secundària o encaminar l'alumne a l'obtenció del nivell I del catàleg nacional de qualificacions professionals (Butlletí Oficial de les Illes Balears, BOIB, 50 ext., 6-04-2009). També tenen com a finalitat subministrar a l'alumne una experiència i un entorn, de tipus laboral, en què se senti valorat, perquè potser això no succeeix quan està al si de la institució escolar. Els PQPI són impartits per centres escolars, mentre que els CAPI també poden ser impartits per entitats privades sense ànim de lucre, associacions empresarials sense ànim de lucre, centres educatius privats sostinguts amb fons públics i ajuntaments (<http://formacioprofessional.caib.es>).

Els programes de qualificació professional inicial estan destinats a (BOIB, 50 ext., 6-04-2009):

- a) joves escolaritzats en greu risc d'abandonament escolar i/o en situació d'absentisme;
- b) joves desescolaritzats amb fort rebuig a la institució escolar que abandonaren prematurament, però que ara mostren interès a reincorporar-se a l'educació regulada;
- c) joves sense titulació amb necessitat d'una qualificació professional per accedir ràpidament al mercat laboral;
- d) joves amb necessitats educatives especials, als quals se'ls pot facilitar una inserció laboral amb aquests programes.

Per fer-nos una idea del volum d'alumnes acollits en aquests programes, el total d'estudiants matriculats a 4t d'ESO (nivell que els correspondria a la majoria dels participants de PQPI i CAPI) en el 2007-2008 era de 7.916. D'aquests, no s'avaluaren o no promocionaren un total de 3.455, un 46,6%. Aquest mateix curs acadèmic el nombre d'alumnes en els PQPI era de 905.

QUADRE 5. MATRICULATS I AVALUATS EN PROGRAMES DE QUALIFICACIÓ PROFESSIONAL INICIAL. CURSOS 2009-2010 i 2010-2011

	Matriculats	Avaluats
2009-2010	882	850
2010-2011	990	938

Font: Direcció General de Formació Professional i Aprenentatge Permanent (Conselleria d'Educació i Cultura, Govern de les Illes Balears)

D'altra banda, els programes d'intervenció socioeducativa PISE i ALTER estan destinats a alumnat matriculat a ESO de catorze a setze anys (en algunes excepcions fins als divuit), amb dificultats greus d'adaptació escolar i en situació de risc d'exclusió escolar i/o social, per la qual cosa es recomana la realització d'una part de l'horari lectiu en entorns laborals, on duen a terme un programa socioformatiu (Direcció General d'Innovació i Formació del Professorat 2010). En el curs 2010-2011, el mínim d'hores en el centre educatiu era de sis hores, mentre que a partir del 2011-2012 serà de dotze hores.⁶ Els programes PISE es duen a terme amb la col·laboració dels consells insulars, ajuntaments, associacions i entitats sense ànim de lucre; mentre que els programes ALTER s'implementen amb la col·laboració de la Conselleria d'Afers Socials (concretament amb la Direcció General de Menors i Família) (Direcció General d'Innovació i Formació del Professorat 2011). En el curs 2010-2011, 73 alumnes formaven part d'aquests programes, 10 d'aquests en tallers de cuina (els tallers més vinculats al sector turístic del ventall de tallers PISE/ALTER).

Per formar part dels programes PISE i ALTER, l'alumnat ha de mostrar interès per una formació més pràctica i funcional vinculada al món laboral. A més, en el seu informe psicopedagògic ha d'aparèixer algun dels aspectes següents: 1) retard generalitzat en els aprenentatges; 2) expedient obert a serveis socials; 3) absentisme injustificat; 4) desajustaments conductuals; 5) rebuig al centre educatiu; i 5) problemàtica social i/o familiar (Direcció General d'Innovació i Formació del Professorat 2010).

Les principals diferències dels programes PISE i ALTER amb els programes PQPI i CAPI són tres: la primera, els PQPI i CAPI són els hereus dels antics programes de garantia social; la segona, les edats a què s'acullen als programes, més prest en el cas dels PISE i ALTER (14-16 anys) i lleugerament més adultes per a PQPI i CAPI (15-21 anys); la tercera, els itineraris formatius estan més orientats a l'obtenció d'un títol i a la inserció laboral en el cas dels PQPI i CAPI i, a més, possibiliten l'accés en determinades condicions als cicles formatius de grau mitjà, mentre que en els PISE i ALTER es deixa oberta la possibilitat de reincorporar-los a l'ensenyament reglat habitual (ESO).

⁶ Entrevista responsable tècnica programes PISE i ALTER de la Conselleria d'Educació i Cultura, 31-maig-2011.

4.2. L'educació de segona oportunitat: els programes d'educació de persones adultes

Els programes d'educació de persones adultes constitueixen una ocasió per reincorporar individus que deixaren els estudis i que així augmenten i milloren el seu nivell formatiu. Aquest itinerari és conegut com l'educació de segona oportunitat. En el curs 2010-2011, en ple context de crisi econòmica, les xifres de matriculats en programes reglats d'educació per a persones adultes és de 18.509 alumnes, mentre que abans de la crisi, el 2007-2008, les xifres d'alumnes eren d'11.768 persones.⁷ Per tant, podem detectar un augment significatiu en el nombre de matriculats, possiblement per dos motius: l'augment de l'oferta formativa i, sobretot, la crisi econòmica i els alts nivells d'atur que estan motivant el retorn als estudis a moltes persones (entre elles, part de les que protagonitzaren l'abandonament educatiu prematur).

L'oferta educativa dirigida a la població adulta inclou (Direcció General de Formació Professional i Aprenentatge Permanent 2010):

- Formació bàsica que condueix a títol o certificació oficial.
- Formació postobligatòria que condueix a títol o certificació oficial.
- Ensenyament d'idiomes.
- Ampliació cultural.
- Preparació de proves lliures.
- Preparació de proves d'accés.
- Formació en tecnologies de la informació i la comunicació.
- Formació per a estrangers.

Adame i Salvà (2009) estudien els itineraris educatius de retorn entre l'alumnat que ha protagonitzat casos d'abandonament prematur a les Illes Balears. En el seu estudi, els alumnes que abandonen donen les raons següents per fer aquesta passa: sentiment de pèrdua de temps, desànim pels mals resultats acadèmics, impossibilitat d'aprovar a causa d'un elevat grau de dificultat, descontent amb els estudis i rebuig molt fort a l'escola. Alhora, els alumnes aporten els motius següents per justificar el seu retorn: necessitat d'obtenir el títol d'ESO, via per millorar l'ocupació, desig d'aprendre i, en alguns casos, activitat en el seu temps d'oci o temps lliure.

5. LES PROPOSTES DE POLÍTIQUES EDUCATIVES

En el cas de les comunitats autònomes de l'arc mediterrani, Calero (2006) afirma que el cost d'oportunitat per als estudis postobligatoris és elevat, a causa de l'atracció del mercat de treball. Calero (2006) proposa polítiques específiques, per a aquestes comunitats, que redueixin el cost privat de l'educació. Calero (2006) també suggereix dues altres mesures: 1) facilitar els estudis a temps parcial, per augmentar el nombre de joves que estudiïn i treballin a la vegada; i 2) la millora dels cicles formatius de grau mitjà.

⁷ Dades facilitades per la Direcció General de Formació Professional i Aprenentatge Permanent de la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears.

Ambdues mesures estan implementades en el cas de les Illes Balears. La primera, a més, té una variant a les Illes, es tracta d'adaptar el calendari acadèmic al principi i final de la temporada turística. Això succeeix amb els cicles formatius d'hoteleria i turisme a les zones de costa i també amb els estudis universitaris de Turisme (tenen un itinerari amb aquesta adaptació). La segona s'ha duit a terme amb una millora i ampliació dels esmentats cicles (<http://formacioprofessional.caib.es>).

Orte [et al.] (2009) realitzen una sèrie de propostes educatives, recollides en el Dictamen 7/2009 del Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, sobre l'eficàcia del sistema educatiu de les Illes (CES 2009). En relació a l'alumnat, suggereixen, primer, mesures per facilitar el retorn recursiu al sistema educatiu i, segon, mesures per possibilitar la compatibilitat entre estudi i treball.

Primer, les actuacions proposades per facilitar el retorn són:

- a) Flexibilitzar l'oferta educativa dels ensenyaments postobligatoris.
- b) Actualitzar i modernitzar els títols professionals existents.
- c) Flexibilitzar l'accés al sistema educatiu i el sistema de certificacions per afavorir l'entrada o el retorn al sistema educatiu.

Segon, les propostes per a la compatibilitat estudi-treball són:

- a) Promoure els ajuts a joves i empresaris que contractin joves de menys de vint anys i els permetin compatibilitzar ocupació i formació.
- b) Oferir fórmules mixtes d'educació i treball.
- c) Realitzar convenis que impliquin organitzacions empresarials.

Orte [et al.] (2009) també promouen actuacions amb les famílies, que fomentin el compromís de les famílies amb l'educació, concretament amb l'escolarització i l'evolució dels seus fills i filles. També promouen actuacions que suposin una atenció més gran dels centres educatius envers les famílies i les coresponsabilitzin en la trajectòria dels fills.

Entre les propostes s'inclou fomentar la compatibilitat laboral amb les obligacions educatives de les famílies, mitjançant la regulació de permisos laborals per a les persones treballadores amb fills en edat escolar. Al mateix temps, es promou que els centres educatius col·laborin en la conciliació de la vida laboral i familiar, mitjançant, per exemple, serveis d'acollida matinals o l'obertura dels centres (amb activitats socioeducatives) a final de juny, tot el juliol i a principi de setembre.

Per últim, en relació amb els joves i l'ocupació a les Illes Balears, el Consell Econòmic i Social assenyalava principalment dos grups que han de ser els destinataris de polítiques públiques (CES 2010). Es tracta, un, de la població de setze a dinou anys que ni estudia ni treballa i, dos, de la població jove amb estudis per davall de la secundària postobligatòria. El CES (2010) quantifica en 90.878 el nombre de joves que foren contractats amb estudis inferiors als de secundària postobligatòria (69,5% dels joves contractats aquell any) i en 20.518 els aturats en la mateixa situació (75,7% de la població jove registrada a l'atur).

6. CONCLUSIONS

Les relacions entre abandonament educatiu i atracció del mercat laboral turístic són un tema central en el debat públic de les Illes Balears, tant en l'esfera de la política, com en l'esfera dels mitjans de comunicació. En canvi, amb algunes excepcions vistes al llarg de l'article (entre altres, March 1989; Orte [et al.] 2009; Adame i Salvà 2009; Pascual i Ballester 2010), es detecta una relativa absència d'estudis científics, especialment de caràcter empíric, que contrastin informacions i aportin noves línies d'anàlisi al debat.

En el present capítol s'ha duit a terme un diagnòstic educatiu i laboral per entendre les claus de l'abandonament i l'atracció de la mà d'obra turística entre els joves. També s'han avaluat les polítiques presents contra l'abandonament i les propostes de polítiques futures.

Les polítiques contra l'abandonament no consisteixen exclusivament en els programes de qualificació professional inicial o els programes d'intervenció socioeducativa, també inclouen la millora de l'oferta de cicles formatius i l'impuls de l'educació d'adults o educació de segona oportunitat. En el cas dels cicles formatius, s'ha augmentat l'oferta en la família professional d'hoteleria i turisme i s'han desenvolupat programes amb el calendari acadèmic adaptat a la temporada turística.

A partir del diagnòstic i avaluació realitzats, s'elabora a continuació una proposta de les pautes que han d'emmarcar la definició, el disseny i la implementació de les polítiques contra l'abandonament educatiu en un context turístic.

En primer lloc, és important que la desinversió en el sector públic impacti mínimament en les polítiques contra l'abandonament implementades en els darrers anys. Cal incorporar aquí la idea de procés, estam tractant amb polítiques que no es poden mesurar a curt termini: aquestes polítiques necessiten una continuïtat per donar fruits. Al mateix temps, quan es vol combatre la incorporació precoç al mercat de treball turístic, ens trobam amb una mesura que té com a objectiu canviar una característica estructural del sistema socioeconòmic i laboral de les Illes Balears, un sistema que no es pot transformar tan fàcilment. D'aquí sorgeix la demanda de polítiques de gran abast i amb continuïtat en el temps, poc mesurables en períodes breus.

En segon lloc, es necessita intensificar el diàleg existent amb l'empresariat turístic i els seus responsables en recursos humans per incentivar la contractació de persones titulades. Paral·lelament, cal estudiar la creació de normatives que obliguin a la contractació de titulats per exercir en un ventall d'ocupacions del sector turístic, per als quals actualment gairebé no es demana cap tipus de qualificació.

En tercer lloc, el context de la crisi econòmica i l'augment de les taxes d'atur poden constituir una ocasió per incrementar els nivells educatius de la població jove balear. En concret, atesa la falta d'ocupació, es donen les circumstàncies estructurals propícies per intentar disminuir l'abandonament escolar i incorporar un nombre més gran d'alumnes als cicles formatius.

Per aquesta tercera pauta, cal tenir en compte el fet que la conjuntura turística concreta no hi juga a favor: la temporada turística de l'any 2011 a les Illes Balears ha estat bona. Això succeeix en part

pel baix impacte de la crisi a Alemanya (principal mercat emissor de turistes per a les Illes Balears) i per l'escassa demanda de viatges cap a les destinacions competidores a la Mediterrània com Tunísia i Turquia, arran de les revoltes en el món àrab. En altres paraules, en el context d'una crisi estructural, ens trobam una situació conjuntural favorable a la mà d'obra no qualificada.

Aquesta relativa bonança turística juga en contra de l'intent de revertir la tendència de l'abandonament educatiu, perquè alguns joves en situació de vulnerabilitat educativa poden aprofitar per incorporar-se com a mà d'obra en el sector de l'hoteleria i el turisme. A més, ens podem trobar amb estratègies laborals familiars que incentivin la incorporació de filles i fills al mercat laboral. Això pot dur-se a terme per situacions parentals d'atur de llarga durada fruit de la crisi.

En quart i darrer lloc, afegim una pauta que contribueix a una eficàcia més gran de la tercera. Per millorar les estratègies de creixement de l'escolarització postobligatòria en contextos de crisi i falta d'ocupació, cal augmentar els programes de sensibilització entre les famílies, i especialment entre les mares i els pares. Es tracta de programes que subratllen la importància del fet que els seus fills augmentin els nivells formatius, i anirien en la línia de les propostes d'actuacions d'Orte [et al.] (2009). Això implica, en un context de retallades en la inversió pública, un nombre més gran de programes i professionals en l'àmbit de l'orientació socioeducativa i la intervenció comunitària. Aquests professionals i programes són especialment necessaris en les zones turístiques i costaneres.

Les principals conclusions assenyalen l'oportunitat d'establir unes regles de joc bàsiques per a la definició, el disseny i la implementació de les polítiques contra l'abandonament. Aquestes regles de joc han de promoure polítiques públiques amb continuïtat en el temps, incentivar la contractació de treballadors qualificats, aprofitar la crisi per augmentar les taxes educatives i atorgar a les famílies un paper central en les trajectòries educatives dels seus fills.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ADAME, T.; SALVÀ, F. (2009): «Abandono escolar prematuro y transición a la vida activa en una economía turística: el caso de Baleares». *Revista de Educación*, 351, pàg. 185-210.

AMER, J. (2006): *Turisme i política. L'empresariat hotelier de Mallorca*. Palma: Documenta Balear.

BALLESTER, L. (2006): «Modernització social i canvi educatiu a les Illes Balears». *Anuari de l'Educació 2006*. Palma; Pollença: Universitat de les Illes Balears; Colònia.

BRAVO, L. (2010): «El mercat laboral de les Illes Balears». Conferència 2 de desembre de 2010 a la Universitat de les Illes Balears. Ponència inèdita.

CALERO, J. (2006): *Desigualdades tras la educación obligatoria: Nuevas evidencias*. Madrid: Fundación Alternativas, Document de treball 83/2006.

CARBONERO, M.A. [et al.] (2000): *L'espai social de l'exclusió a les Balears*. Palma: Caixa de Balears, «Sa Nostra».

CES, CONSELL ECONÒMIC I SOCIAL DE LES ILLES BALEARS (2010): *Memòria del CES sobre el treball, l'economia i la societat de les Illes Balears*. Palma: Consell Econòmic i Social de les Illes Balears.

COMISSIÓ EUROPEA (2010): *Europa 2020. Una estratègia para un crecimiento inteligente, sostenible e integrador*. Brussel·les: Comissió Europea.

COMISSIÓ EUROPEA (2011): *Abordar el abandono escolar prematuro: una contribución clave a la agenda Europa 2020*. Brussel·les: Comissió Europea.

DIRECCIÓ GENERAL DE FORMACIÓ PROFESSIONAL I APRENENTATGE PERMANENT (2010): *Educació de les Persones Adultes a les Illes Balears*. Palma: Conselleria d'Educació i Cultura, Govern de les Illes Balears.

DIRECCIÓ GENERAL DE FORMACIÓ PROFESSIONAL I APRENENTATGE PERMANENT (2011): *Dades Estadístiques Programes Qualificació Professional Inicial*. Document de la Conselleria d'Educació i Cultura, Govern de les Illes Balears.

DIRECCIÓ GENERAL D'INNOVACIÓ I FORMACIÓ DEL PROFESSORAT (2010): *Instruccions que regulen els Programes d'Intervenció Socioeducativa d'escolaritat compartida*. Document de la Conselleria d'Educació i Cultura, Govern de les Illes Balears.

DIRECCIÓ GENERAL D'INNOVACIÓ I FORMACIÓ DEL PROFESSORAT (2011): *Informe programes d'atenció a la diversitat educativa i social*. Document intern Conselleria d'Educació i Cultura Govern de les Illes Balears.

ESTRUCH, J. (2007): «¿Un sistema educativo ineficaz, pero socialmente adecuado?». *Cuadernos de Pedagogía*, 369, pàg. 84-89.

FEITO, R. (2009): «Éxito escolar para todos». *Revista iberoamericana de educación*, 50, pàg. 131-151.

FERNÁNDEZ ENGUITA, M. (2004): «El infopobre en la infosociedad: los efectos del fracaso escolar». Ponència presentada en el I Congrés anual sobre fracàs escolar. Palma (Illes Balears).

FERNÁNDEZ ENGUITA, M. [et al.] (2010): *Fracaso y abandono escolar en España*. Barcelona: Obra Social Fundació la Caixa. Col·lecció Estudis Socials, 29.

GALBRAITH, J. K. (1992): *La cultura de la satisfacción*. Barcelona: Ariel.

HERNÁNDEZ, R. (1996): «Escolarización y estructura de oportunidades. Análisis de las relaciones turismo-fracaso escolar». *Guize*, 3, pàg. 79-97.

INE (2011): *Hotelería y turismo. Encuesta de ocupación hotelera. Año 2010*. Document accessible a <www.ine.es> (9 de juny de 2011).

MARCH, M. X. (1989): «Turisme i educació a les Balears. Dues realitats oposades?». A: AA.VV.: *30 anys de turisme a les Balears*. Palma: Institut d'Estudis Balearics.

MAZÓN, T. (2001): *Sociología del Turismo*. Madrid: Fundación Ramón Areces.

MINISTERI D'EDUCACIÓ (2010a): *Sistema estatal de indicadores de la educación. Edición 2010*. Madrid: Ministeri d'Educació.

MINISTERI D'EDUCACIÓ (2010b): *Datos y cifras. Curso escolar 2010-2011*. Madrid: Ministeri d'Educació.

MINISTERI D'EDUCACIÓ (2010c): *Las cifras de la educación en España. Edición 2011*. Madrid: Ministeri d'Educació.

MIQUEL, A. (2000): *El campo en la cabeza*. Madrid: La Catarata.

MIQUEL, A.; REINA, J. L. (2001): *Gato negro, gato blanco. Un estudio sobre la cultura empresarial*. Barcelona: El Viejo Topo.

MULET, B. [et al.] (2008): «Formación y Trabajo. Entorno socio-educativo y laboral en las cocinas de hotel en el contexto de las Illes Balears». Comunicació presentada a la XIII Conferencia de Sociología de la Educación.

MUÑOZ DE BUSTILLO, R. [et al.] (2009): *Abandono escolar y mercado de trabajo en España*. Madrid: Ministeri de Treball i Immigració; Ministeri d'Educació. Colección Informes y Estudios, Serie Empleo, 40.

- MURRAY, I. (2011): «Capítol 10. Evolució geohistòrica del forjament de la potència turística balear. L'adaptació de les Balears al sistema-món capitalista». *El metabolisme socioeconòmic i la petjada ecològica de la superpotència turística balear. Una anàlisi geogràfica crítica des de l'enfocament ecointegrador*. Tesi doctoral en premsa. Universitat de les Illes Balears.
- OLIVER, C. (2003): *Turismo y educación en las Islas Baleares*. Memòria d'Investigació. Departament de Sociologia I, UNED.
- OLIVER, F.; ROSSELLÓ, J. (2010): «Anàlisi dels determinants dels nivells d'escolarització en l'ensenyament obligatori». *Anuari de l'Educació de les Illes Balears 2010*. Palma; Pollença: Colònia; Universitat de les Illes Balears.
- ORTE, C. [et al.] (2009): «Eficàcia del sistema educatiu a les Illes Balears 2000-2008». *Dictamen 7/2009 del Consell Econòmic i Social sobre l'eficàcia del sistema educatiu a les Illes Balears*. Palma: Consell Econòmic i Social de les Illes Balears.
- PASCUAL, B.; BALLESTER, L. (2010): «Abandonament escolar a les Illes Balears». *Anuari de l'Educació de les Illes Balears 2010*. Palma; Pollença: Colònia; Universitat de les Illes Balears.
- PICORNELL, C. (1989): *Turisme i territori a les Illes Balears*. Tesi doctoral inèdita. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- RAMOS, V. [et al.] (2004): «The role of training in changing an economy specialising in tourism». *International Journal of Manpower*, 25 (1), 55-72.
- RIERA, A.; AGUILÓ, E. (dir.) (2009): *Llibre Blanc del Turisme a les Illes Balears*. Palma: Universitat de les Illes Balears; Conselleria de Turisme; Caixa de Balears, «Sa Nostra»; Cambra de Comerç.
- ROSSELLÓ, J. (2003): «Capital humano y desarrollo económico en las Islas Baleares». *Serie Estudios Regionales: Situación Islas Baleares*. Madrid: BBVA.
- SANCHO, M. A.; ESTEBAN, M. (2007): *Estudio sobre el abandono prematuro de la escuela en las Illes Balears: Diagnóstico y tipología de los grupos de riesgo*. Fundación Europea Sociedad y Educación.
- SHARPLEY, R. (2003): *Tourism, tourists and society*. Huntingdon, ELM.
- THRANE, C. (2010): «Education and earnings in the tourism industry. The role of sheepskin effects». *Tourism Economics*, 16 (3), 549-563.
- WALL, G.; MATHIESON, A. (2006): *Tourism. Change, impacts and opportunities*. Harlow, Prentice books.

Agraïments

L'autor vol manifestar el seu agraïment per la seva col·laboració, tot aportant dades, informacions i comentaris, a les persones següents: Roser Amat, Joan Estaràs, Aina Gelabert, Martí March, Miquel Mestre, Belén Pascual, Francesc Sastre, Aina Sociés i Natàlia Tascón.